

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ЗА УМОВ РИНКУ

Досліджено особливості забезпечення життєдіяльності підприємств в різні періоди розвитку економіки України. Визначено чинники, що впливають на життєдіяльність підприємств. Встановлено особливість формування джерел фінансових ресурсів підприємств. Запропоновано механізм креативного управління інноваційним розвитком виробництва підприємств

Постановка проблеми. У часи централізовано регульованої економіки було визначено чіткі межі державних, галузевих фінансів і фінансів окремих підприємств, які було закріплено у відповідних законодавчих актах, що дозволяло регулювати взаємовідносини між ними, максимально запобігати суперечностям у розподілі створеного чистого доходу, скомпенсувати інтереси держави, галузевих міністерств (комітетів) і окремих підприємств щодо забезпечення їх життєдіяльності, раціонального формування і використання фінансових ресурсів.

Мета дослідження. Запропонувати механізм креативного управління інноваційним розвитком виробництва підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах, що склалися в Україні на нинішньому етапі її розвитку, проблема забезпечення життєдіяльності підприємств набула важливого значення, оскільки вирішення задач, які стоять перед суспільством, можливе лише за умови створення належної ефективної діяльності підприємств. Мова йде про застосування таких форм і методів забезпечення життєдіяльності, які б сприяли високій результативності її роботи. Даним проблемам присвячені роботи Горошко М.Ф., Ковалюк В.Т., Кулішова В.В., Терещенка О.О., Череп А.В., Чумаченка М.Г., Шегди А.В.

Викладення основного матеріалу дослідження. Перехід від планово-регульованої економіки до моделі країни з економікою ринкового типу певною мірою змінив принципи формування фінансових ресурсів реального сектора. При цьому даний процес ускладнився у зв'язку з несприятливими загальноекономічними факторами, до яких була не готова переважна більшість підприємств, що в сукупності й зумовило специфіку формування та функціонування фінансів реального сектора.

Найбільший вплив на забезпечення життєдіяльності підприємств України з початку 90-х років минулого століття спричинив розвал колишнього СРСР, що супроводжувався розривом їх господарських зв'язків, які склалися в умовах планової економіки, та різким подорожчанням цін на енергоносії та інші товари й послуги. Це призвело до падіння обсягів виробництва і галопуючих темпів гіперінфляції.

На темпи гіперінфляції вплинуло, насамперед, досягнення вартості ряду товарів рівня світових цін, пов'язане з широкомасштабною лібералізацією і переходом з січня 1992 р. на вільне ціноутворення. На практиці це призводило до ситуації, коли підприємства постійно не могли компенсувати (внаслідок певного часовою інтервалу між надходженням коштів за відвантаженою покупцям продукцією і оплатою сировини та матеріалів для продовження процесу виробництва) суму витрат на вироблену продукцію виручкою від її реалізації.

Це зумовило "вимивання" обігових коштів і, як наслідок, погіршення фінансового стану підприємств, поглиблення платіжної кризи (заборгованість підприємств тільки за енергоносіями) і наростання дефіциту бюджету [1, с. 52].

Галопуючі темпи інфляції призвели до того, що в грудні 1993 р. гостро постало питання про неможливість подальшої діяльності більшості підприємств України через повне "вимивання" інфляційними процесами

власних обігових коштів, наростання їх дебіторсько-кредиторської заборгованості, виникнення на цій основі кризи неплатежів.

Основні принципи полягали в тому, що, по-перше, кредити надавались насамперед тим підприємствам і організаціям, які розширювали попит на продукцію українських підприємств-виробників на внутрішньому ринку, в результаті чого один і той самий карбованець сприяв оживленню виробництва за ланцюгом "споживач – виробник".

Надавалася також допомога облдержадміністраціям для закупівлі товарів народного споживання, але тільки тих, які вироблено в Україні.

При цьому було встановлено таку послідовність витрачання кредитної фінансової допомоги:

- а) електроенергія;
- б) паливно-енергетичні ресурси;
- в) мінеральні добрива;
- г) сільськогосподарська техніка та запчастини до неї;
- д) розрахунки із залізничним транспортом;
- є) сировина, матеріали та комплектуючі вироби;
- є) продукція виробничо-технічного призначення, пов'язана з конверсією виробництва.

По-друге, отриманий кредит міг бути використаний підприємством лише на забезпечення процесу виробництва, без права направляти ці кошти на заробітну плату та розрахунки з бюджетом. На такі цілі підприємство мало право використати кошти лише після закупівлі сировини, виготовлення і реалізації продукції.

Найефективніше використали кошти кредиту організації Укрспоживспілки (вони забезпечили триразовий обіг кредитних коштів), а інші підприємства, в тому числі промислові, які одержали більшу частку кредиту, забезпечили тільки один повний обіг цих коштів, причому вугільна промисловість основну частину кредиту використала для погашення заборгованості по заробітній платі.

У наступні роки в Україні спостерігається різке зростання кількості збиткових підприємств, яке досягає апогею у 1998 р. – 54 % усіх промислових підприємств мали збитки, при одночасному гіпертрофованому збільшенні обсягу кредиторської заборгованості – 92 % загальної суми всіх оборотних активів [2, с. 189].

Іншими словами – власні обігові кошти були, по суті, "витіснені" з активного обороту промислових підприємств (59,1 % таких коштів підприємств було іммобілізовано в дебіторську заборгованість, яка також зроста порівняно з 1993 р.)

Уряд два рази за 2007 рік ініціював списання безнадійних боргів підприємств перед держбюджетом. Експерти вважали, що це приведе до дефіциту держбюджету в 2008 р.

Деякі підприємства-боржники мають частку приватного капіталу. Всього ж, за роки незалежності України сумарний борг підприємств за податками, штрафами та іншими платежами склав 10 млрд. грн. При цьому частина цих грошей взагалі ніколи не буде сплачена [3].

Процедура списання боргів передбачала такий порядок:

1. Розпорядники бюджетних коштів і підприємства-кредитори складають акти звірок кредиторської заборгованості розпорядників бюджетних коштів і

бюджетів всіх рівнів, яка утворилася у підприємств за станом на 01.01.01 р. і залишилася непогашеною на дату складання актів звірок.

2. Розпорядники засобів державного бюджету передають акти звірок органам держказначейства за місцем реєстрації підприємств-кредиторів, як платників податків.

3. На підставі даних актів звірок і інформації, наданої органами Державної податкової служби, керівник Державного казначейства ухвалює рішення про списання заборгованості розпорядників засобів державного бюджету.

4. Розпорядники бюджетних коштів надають підприємствам копії рішень про суми списаної заборгованості для віддзеркалення в бухгалтерському обліку.

Головною причиною збільшення зовнішнього боргу підприємств стало зростання курсу євро.

При цьому привертають увагу тенденції щодо відношення дебіторської заборгованості до обігових коштів у запасах товарно-матеріальних цінностей. На 1 січня 2008 року частка дебіторської заборгованості в оборотних активах промислових підприємств складала 58 %, а на 1 січня 2009 року – 62 % [259]. Не можна не погодитися з висновком професора В.С. Найдюнова, що наростанню взаємної заборгованості між підприємствами сприяв низький рівень монетизації економіки України, що викликало зниження питомої ваги найбільш активної частини обігових коштів – грошей у ВВП з 20,4 % у 1992 р. до 2,6 % у 1996 р. Рівень монетизації економіки України на 1 січня 2007 року становив 42,3 %, на 1 січня 2008 року – 46,4 %, а на 1 січня 2009 року – 46 % [4].

Причиною такого стану є не тільки втрата обігових коштів, яка сталася внаслідок гіперінфляції у 1992-1994 рр., але й сплата платежів до бюджету за фактом відвантаження продукції, а не за фактом надходження коштів на рахунок підприємства, а також великі затримки у поверненні підприємствам-експортерам ПДВ. Інша серйозна причина – зміни в політиці кредитування підприємств і змінами у законодавстві щодо збільшення граничного терміну розрахунків за поставленою продукцією.

Механізм відволікання власних обігових коштів, пов'язаний з високими темпами інфляції, розкритий вище. Що ж до вилучення цих коштів у підприємств у зв'язку з недоліками в законодавстві, то воно зумовлене, зокрема, тим, що встановлений порядок розрахунків з бюджетом – сплати ПДВ і податку з прибутку (за фактом, який настав раніше, – відвантаження продукції чи оплата її споживачами) – не враховували об'єктивну неможливість забезпечення своєчасних розрахунків у сучасній економіці, оскільки майже половина підприємств України перебувала у нестійкому фінансовому становищі. До того ж після 1993 р. різко знизилася середня по Україні рентабельність операційної діяльності промислових підприємств.

За умов великої кредиторської заборгованості порівняно з оборотними активами підприємств (особливо враховуючи малу частку фінансових коштів у складі обігових коштів підприємств) сплата податку за фактом відвантаження, а не оплати продукції вже у своїй основі означає, що у підприємства буде вилучено на невизначений час обігові кошти. Очевидно, що за умов відсутності у підприємств необхідної суми власних обігових коштів і за існуючого стану розрахунків в економіці України діюча система сплати податків погіршувала і без того незадовільне фінансове становище підприємств.

Серйозним каналом відволікання обігових коштів підприємств стала практика відшкодування ПДВ підприємствам-експортерам, яка склалася в Україні з 1997 р. і, незважаючи на спроби змінити ситуацію в наступні роки, практично вона діяла і в 2008, 2009, 2010 рр. Це серйозно впливає на формування фінансових ресурсів господарюючих суб'єктів. Проте

основне значення у зміні формування реальних обігових коштів мав відхід від жорсткого порядку формування певної мінімальної потреби в цих коштах, який склався у радянські часи за роки планового регулювання економіки, коли рік у рік на цю мету в обов'язковому порядку направлялася частина планового прибутку підприємств причому, майже всі промислові підприємства працювали безбитково, а додаткові потреби в обігових коштах (зокрема, на сезонні запаси) покривалися за рахунок кредитів державного банку. При цьому значне збільшення питомої ваги кредиту в загальній сумі обігових коштів було пов'язане з тим, що починаючи з 1968 р. підприємствам легкої промисловості Української РСР надавався кредит під приріст нормативу оборотних коштів (витісняючи як джерело прибутку), що підвищувало питому вагу цього джерела у 1973 р. до 29,1 % і в 1974-1975 рр. – до 46 % [324, с. 292]. Великі суми кредитів залучалися сільським господарством під майбутній урожай, харчовою промисловістю – під нагромадження сезонної сировини (наприклад, цукрових буряків), а окремими галузями машинобудівної промисловості з довгостроковим циклом виробництва (судно-, авіабудування) – під незавершене виробництво, що в кінцевому підсумку і визначало високу питому вагу кредиту в сумі джерел формування обігових коштів підприємств.

З часом обсяг депозитів на рахунках банків зростає, проте високою залишалася процентна ставка за кредит, що створило для багатьох підприємств істотний бар'єр при залученні кредиту як джерела формування обігових коштів [5, с. 194].

Динаміка показників дозволяє зробити такі головні висновки:

1. Істотне наростання сукупних депозитів юридичних і, особливо, фізичних осіб (останні збільшились у 2005 р. порівняно з 2000 р. у 10,8 рази) поступово поновлює можливість комерційних банків кредитувати реальний сектор.

Відношення загальної суми депозитів до доходу бюджету України у 2005 р. становило близько 100 %. Відношення депозитних вкладень населення до обсягів промислового виробництва у 1993 р. дорівнювало 1 %, а в 2004 р. – 10,1 % і з урахуванням депозитів юридичних осіб – 20,7 %, відповідно у 2005 р. – 17,2 % і 55,1 %, в 2006 р. – 19,8 % і 34,3 % [258, с. 29, 67]. Відношення загальної суми депозитів до оборотних активів у 2004 р. становило 37,3 % [256]. Це свідчило, що поступово у банківській системі створюються умови для поновлення кредитування промисловості України.

У 2007 році загальна сума депозитів перевищувала доходи бюджету України в 1,27 рази, а в 2008 – в 1,2 рази. Відношення загальної суми депозитів до обсягів промислового виробництва у 2007 році складало 46,7 %, а в 2008 році – 45,8 %. Без урахування депозитів суб'єктів господарювання ця частка складала 27,4 % у 2007 році та 27,6 % у 2008 році. Відношення загальної суми депозитів до оборотних активів промислових підприємств становило 85,2 % [6, 7].

2. Процентні ставки за кредит перевищували рівень інфляції в країні, особливо у 2000-2002 рр., що унеможливило залучення кредитів для більшості низькорентабельних (не кажучи вже про збиткові) промислових підприємств, сільськогосподарських та підприємств з тривалим циклом виробництва, а також гірничодобувних, що проводили у великих обсягах пошукові роботи (гірничорудних, з видобування марганцю). Основними "споживачами" кредитів були насамперед підприємства, не пов'язані з матеріальним виробництвом (торговельні, посередницькі).

3. Низький потенціал кредитних ресурсів на кінець періоду, коли знизилась темп гіперінфляції в Україні (1995-1996 рр.) та високі (щодо рівня рентабельності підприємств виробничої сфери) ставки процента за

кредит у наступні роки створили, з об'єктивних і суб'єктивних причин, бар'єр при залученні кредиту в господарський оборот більшості підприємств. Це остаточно закріпило кредиторську заборгованість як повноцінний і безплатний фінансовий ресурс при формуванні оборотних активів підприємств. Більше того – звітність комерційних банків України показує тенденцію до зниження (починаючи з 2001 р.) питомої ваги кредитів промисловим підприємствам у загальному обсягу кредитних вкладень банків. У 2005 р. питома вага кредитів промисловим підприємствам зменшилася проти 2001 р. майже на 13 процентних пунктів, або в 1,5 рази. Заборгованість підприємств за банківськими кредитами у загальній сумі оборотних активів промисловості України становила у 2004 р. 15 %, що в 3 рази менше, ніж у радянські часи. На 1 січня 2009 р. кредиторська заборгованість промислових підприємств склала 279 601,7 тис. грн. [7].

4. Можливість формування обігових коштів в умовах гіпертрофованої питомої ваги в них кредиторської заборгованості тісно пов'язана з роллю держави у формуванні цієї тенденції. Ще на початку 90-х років минулого століття було прийнято рішення щодо продовження терміну, після якого прострочена кредиторська заборгованість вилучається до бюджету, до трьох років, замість одного, як було раніше. Це, по суті, узаконило довгострокове використання кредиторської заборгованості як постійного джерела формування обігових активів (до розпаду СРСР до складу джерел формування обігових коштів підприємств входила лише частина заборгованості по заробітній платі) і зробило можливим функціонування промислових підприємств за умов низької рентабельності і навіть збиткової діяльності. Цей процес стимулюється практично.

Залишки заборгованості за банківськими кредитами підприємств та питома вага кредитів промисловості у загальному обсягу кредитних вкладів банків у 2000-2005 рр. (на кінець року) контрольним (з боку держави) використанням підприємствами кредиторської заборгованості, в тому числі і простроченої. Досить сказати, що до державного бюджету в період 2002-2005 рр. вилучалось в окремі роки лише 5-8 млн. грн. простроченої заборгованості (у 2004 р., наприклад, це становило 0,002 % кредиторської заборгованості на кінець року), що явно нижче від сум, які мали бути внесеними, якщо порівняти їх з наявною кредиторською заборгованістю. Інвентаризація кредиторської заборгованості здійснюється, по суті, у випадку санації чи банкрутства підприємства. Динаміка сум кредиторської заборгованості за видами (нормальна, прострочена), з фіксацією термінів її виникнення не знаходить відображення у жодній звітності, що робить неможливими державний контроль і вироблення системних загальнодержавних заходів щодо її суттєвого скорочення.

Частка кредиторської заборгованості у поточних зобов'язаннях промислових підприємств складала 83,5 % на початок 2008 року та 82,5 % на кінець 2008 року. На 30 червня 2009 року це співвідношення становило 84,7 %. Це свідчить про низький рівень використання короткострокових банківських кредитів підприємствами [7].

Безконтрольне формування і використання кредиторської заборгованості як у цілому по економіці України, так і в промисловості створили економічну основу для особливого, відмінного від того, які діють у країнах з ринковою економікою, режиму формування і використання фінансових ресурсів, включаючи розподіл прибутку, що залишається в розпорядженні підприємств, та

амортизаційних відрахувань. Це, на наш погляд, перша і основна особливість формування фінансів промислових підприємств України у перехідний період.

Друга особливість формування джерел як фінансових ресурсів підприємств, так і державного бюджету України – висока питома вага виручки від реалізації експортної продукції порівняно з ВВП. Наведені дані показують, що різке збільшення питомої ваги експорту продукції в національній валюті по відношенню до ВВП сталося після 1998 р. З 2000 р. даний показник дорівнював в окремі роки понад 60 %, що майже у 2,5 рази перевищувало доцільний рівень співвідношення цих показників, який гарантує економічну безпеку національної економіки. Саме такий прийнятний процент склався в економіці України у 1993 р., хоча обсяги ВВП і експорт були набагато нижчими, ніж у розвинутих країнах, багато з яких поступаються Україні як за чисельністю населення, так і за територією.

За даними Міністерства фінансів України, надходження до загального фонду державного бюджету від податку на додану вартість за 2008 рік становили 90033,5 млн. грн., або 95,1 % плану на рік. Не виконані планові завдання як з ПДВ з вироблених в Україні товарів (95,9 % плану на рік, або недовиконання на 1903,1 млн. грн.), так і з ПДВ із ввезених на територію України товарів (98,8 % плану на рік, або недовиконання на 933,3 млн. грн.), що пояснюється встановленням не досить реальних планів надходжень [7].

Надвисока залежність економіки, в тому числі й промисловості, України від зовнішнього ринку зумовлює формування фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання, насамперед, від результатів зовнішньоекономічної діяльності. Саме з цієї причини підвищується залежність кінцевих фінансових результатів і обсягу фінансових ресурсів від митної, валютної та податкової політики держави. Це чітко простежується при зіставленні показників офіційного курсу гривні до долара США та обсягу експорту в іноземній валюті і гривневому еквіваленті у 1998 і 2000 рр. Якщо експорт товарів і послуг України в іноземній валюті зріс з 1998 р. по 2000 р. на 9,2 %, то в національній валюті цей показник збільшився у 2,4 рази. Зрозуміло, це істотно збільшило фінансові ресурси суб'єктів господарювання, які мають високу питому вагу в експорті продукції України, хоча основною причиною цього стало обвальне падіння курсу (майже у 2 рази) національної валюти вересні 2008 р. Тісна залежність результатів господарювання промислових підприємств-експортерів від високої частки експорту, отже, й виручки, яка є основою формування їх фінансових ресурсів, робить вразливим фінансовий стан таких підприємств від зовнішніх факторів, на які не можуть впливати державні органи управління. Це актуалізує дану проблему і потребує пошуку шляхів поліпшення співвідношення між ВВП та експортом продукції в гривнях. Найдійовішими з них можуть бути нарощування обсягу ВВП і розширення реалізації продукції на внутрішньому ринку [5]. Це можливо лише у тому випадку, коли підприємства з метою забезпечення життєдіяльності підприємств будуть здійснювати управління інноваційним розвитком виробництва підприємств (рис. 1). З рис. 1 видно, що в процесі управління інноваційним розвитком підприємства існують альтернативи: внутрішня цілісність, орієнтація на зовнішнє середовище. В свою чергу орієнтація на зовнішнє середовище передбачає комерціалізацію знань і наукомісткість продукції.

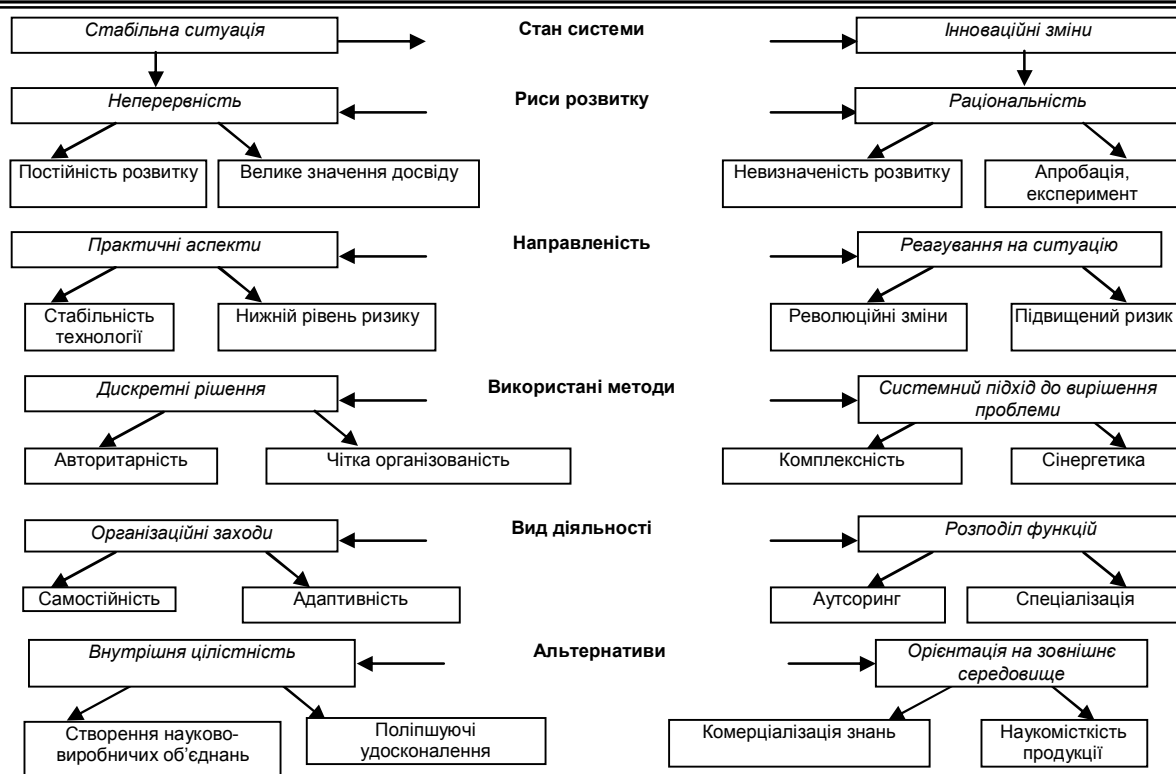

Рис. 1. Креативне управління інноваційним розвитком виробництва

Внутрішня цілісність передбачає створення науково-виробничих об'єднань і впровадження поліпшуючих удосконалень. Саме забезпечення внутрішньої цілісності та орієнтація на зовнішнє середовище забезпечить підприємствам конкурентні переваги.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У зв'язку з цим слід зазначити, що великий обсяг продукції, яка відвантажується на експорт у разі сприятливої кон'юнктури, часто викликає зростання цін на аналогічну продукцію, що реалізується на внутрішньому ринку. Це створює умови для підвищення конкурентоспроможності експортної продукції, але нерідко супроводжується перекладанням частини її вартості на внутрішніх споживачів, збільшує витрати підприємств – споживачів такої продукції і потенційно скорочує їх власні фінансові ресурси, оскільки ціни готової продукції цих підприємств не завжди компенсують подорожчання сировини і матеріалів, що закуповуються на внутрішньому ринку. Це можливо, насамперед, щодо тих видів продукції, за якими на внутрішньому ринку спостерігається певний дефіцит.

Список використаної літератури:

1. Поляков І.А., Ремизов К.С. Справочник економіста по труду: (методика экономических расчетов по кадрам, труду и заработной плате на промышленных

предприятиях)/ И.А. Поляков, К.С. Ремизов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 2003-312 с.
 2. Луцький К.М., Маків Н.Г. Економіка підприємства: Навчальний посібник/ К.М. Луцький, Н.Г. Маків. – К.: МАУП, 2003. – 312 с.
 3. Горошко М.Ф., Коваль В.Т., Кулішов В.В. Економіка підприємства. Методичні вказівки щодо вивчення курсу/ М.Ф. Горошко, В.Т. Коваль, В.В. Кулішов. – Кривий Ріг: КЕІ, 2000. – 70 с.
 4. Сергеев М.В. Економіка підприємства: Учебн. пос. / М.В. Сергеев. – М.: ФНС, 2007.
 5. Горфинкель В.Я. и др.. Економіка підприємства: Учебник для вузов./ В.Я. Горфинкель. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 742 с.
 6. Бойчук І.М., Харків П.С. Економіка підприємств: Навч. пос./ І.М. Бойчук, П.С. Харків – Львів: Видавництво "Слолом", 1998. – 220 с.
 7. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий и объединений: учебник / Под ред. В.И. Рыбина. 3-е изд., перераб. и доп. – М: Финансы и статистика, 2006. – 291 с.

ЛЕПЬОХІН О.В. – кандидат економічних наук, докторант Класичного приватного університету